आधुनिक-काव्यलक्षणविमर्शः[१]

डॉ. जिगरः म. भट्टः[२]

किं नाम काव्यम्? काव्यस्य निरपवादं लक्षणं किमित्यस्ति प्राचां नव्यानामाचार्याणां स्वानुभूतिविषयः। येन यदन्वभूयत तदेव काव्यलक्षणम् उक्तम्। यस्मै पूर्वोक्तं लक्षणं नारुच्यत, तेन तल्लक्षणं खण्डितम्। किन्तु क्रमेण यैः आचार्यैः काव्यलक्षणानि प्रोक्तानि तैः मार्गः सुगमः जातः। अत्र संक्षेपेण पूर्वाचार्याणां काव्यलक्षणानि प्रतिपाद्य आधुनिककाव्यशास्त्रे त्रिरग्निरिव शोभमानानां रेवाप्रसादद्विवेदि-राजेन्द्रमिश्र-राधावल्लभत्रिपाठिनाम् आचार्याणां काव्यलक्षणानि प्रस्तोष्यन्ते।

''शब्दार्थौ सहितौ काव्यम्''[३] इति भामहोक्तं काव्यलक्षणम्, **''काव्यशब्दोऽयं गुणालङ्कारसंस्कृतयोः शब्दार्थयोर्वर्तते''**[४] इति वामनेन काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तौ प्रत्यपादि, **''ननु शब्दार्थौ काव्यम्''**[५] इति रुद्रटेन भणितम्, **''काव्यस्यात्मा ध्वनिः''**[६] इति आनन्दवर्धनेन सानन्दम् उद्घोषितम्, **''शब्दार्थौ सहितौ वक्रकविव्यापारशालिनि। बन्धे व्यवस्थितौ काव्यं तद्विदाह्लादकारिणी''**[७] इति कुन्तकेन वक्रोक्तिसहितं प्रतिपादितम्, **''निर्दोषं गुणवत्काव्यमलङ्कारैरलङ्कृतम्। रसान्वितं कविः कुर्वन् कीर्तिं प्रीतिं च विन्दति''**[८] इति भोजदेवभणितिः, **''तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलङ्कृती पुनः क्वापि''**[९] इति मम्मटमार्गः, **''अदोषौ सगुणौ सालङ्कारौ च शब्दार्थौ काव्यम्''**[१०] इति हेमचन्द्राचार्याभिहितम्, **''वाक्यं रसात्मकं काव्यम्''**[११] इति विश्वनाथनाथीकृतं लक्षणम्, **''रमणीयार्थप्रतिपादकः शब्दः काव्यम्''**[१२] इति जगन्नाथस्य

---

[१] काव्यालङ्कारकारिका-अभिराजयशोभूषण-अभिनवकाव्यालङ्कारसूत्रदृष्ट्या

[२] सहायकाचार्यः, श्रीसोमनाथसंस्कृतयुनिवर्सिटी, वेरावलम्

[३] भामहः, काव्यालङ्कारः १/१६, डॉ.आर.पी.महेता, सरस्वती पुस्तक भण्डार, अहमदाबाद, २००८-०९, पृ. २६

[४] वामनः, काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिः १/१/१, डॉ.आर.पी.महेता, सरस्वती पुस्तक भण्डार, अहमदाबाद, २००७-०८, पृ.३

[५] रुद्रटः, काव्यालङ्कारः, २/१, पं. दुर्गाप्रसाद, निर्णयसागरप्रेस, बोम्बे, १९०९, पृ. ०८

[६] आनन्दवर्धनः, ध्वन्यालोकः १/१, डॉ.जी.एस.शाह, पार्श्व पब्लिकेशन, अहमदाबाद, २००९, पृ. ७२

[७] कुन्तकः, वक्रोक्तिजीवितम् १/७, श्रीराधेश्याम मिश्र, चौखम्बा संस्कृत संस्थान, वाराणसी, २०१६, पृ. १७

[८] भोजदेवः, सरस्वतीकण्ठाभरणम्, १/२, पं. केदारनाथ शर्मा, निर्णयसागरप्रेस, बोम्बे, १९३४, पृ. ०२

[९] मम्मटः, काव्यप्रकाशः १/४, डॉ. सत्यव्रतसिंह, चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी, २००९, पृ. १०

[१०] हेमचन्द्रः, काव्यानुशासनम्, पं. शिवदत्त, निर्णयसागरप्रेस, बोम्बे, १९०१, पृ. १६

[११] विश्वनाथः, साहित्यदर्पणः १/३, डॉ. सत्यव्रतसिंह, चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी, २०१०, पृ. २३

[१२] जगन्नाथः, रसगङ्गाधरः, प्रथमाननम्, पण्डित मदनमोहन झा, चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी, २०१३, पृ. १०

जगत्प्रसिद्धं काव्यलक्षणम्, इत्थं प्राचामाचार्याणां काव्यलक्षणानि वर्तन्ते। क्रमेण भामहादारभ्य जगन्नाथं यावत् काव्यलक्षणं परिष्कारं प्रापत् दृश्यते।

पण्डितराजजगन्नाथानन्तरं काव्यशास्त्रीयविवेचनपरम्परा प्रायः स्थिरा अभवत्। अस्यामवस्थायाम् आचार्यः ब्रह्मानन्दः शर्मा स्वकीये काव्यसत्यालोके नवीनविचारान् प्रास्तौत्। तस्य काव्यलक्षणम् इत्थम् –

''शब्दार्थवर्तिसत्यस्य सुन्दरं प्रतिपादनम्।
काव्यस्य लक्षणं ज्ञेयं सत्यस्यात्र विशेषता॥''[१३]

एतस्य मतानुसारं शब्दार्थयोः मध्ये वर्तमानस्य सत्यस्य सुन्दरं प्रतिपादनमेव काव्यम्। शब्दार्थभ्यां सत्यस्य सुन्दरं प्रतिपादनमिति विशिष्टं मतम्। आधुनिककाव्यशास्त्रपरम्परायाम् अस्याचार्यस्य योगदानं नाविन्यपूर्णमस्ति। एतस्मात् परं स्वर्गतः महामहोपाध्यायः रेवाप्रसादः द्विवेदी काव्यालङ्कारकारिकायाम्, पद्मश्रीः प्रो. राजेन्द्रः मिश्रः अभिराजः अभिराजयशोभूषणे, प्रो. राधावल्लभः त्रिपाठी अभिनवकाव्यालङ्कारसूत्रे स्वप्रतिभां प्रादर्श्य काव्यशास्त्रे महत्त्वपूर्णं योगदानं प्रायच्छन्। अतः इदानीम् एतेषाम् आचार्याणां काव्यलक्षणानि क्रमेण निरूप्यन्ते।

- **काव्यालङ्कारकारिकानुसारं काव्यलक्षणम्**

महामहोपाध्यायः सनातनकविः रेवाप्रसादद्विवेदी अद्य अस्मासु नास्ति किन्तु तस्य शास्त्रोपष्कृता मतिः काव्यालङ्कारकारिकारूपेण अस्मासु वर्तते। आचार्यः रेवाप्रसादः स्वरचितायाः काव्यालङ्कारकारिकायाः आरम्भे एव स्वाभिमतं काव्यलक्षणं प्रस्तौति –

''आनन्दकोषस्योल्लासे लोकोत्तरविभावना।
अलङ्कृतार्थसंवित्तिः कविता सर्वमङ्गला॥''[१४]

अलङ्कृतार्थसंवित्तिः कविता इति पदद्वयं प्रधानम्। अलङ्कृतश्चासौ अर्थः अलङ्कृतार्थः, तस्य संवित्तिः ज्ञानम्। अलङ्कृतस्य अर्थस्य ज्ञानं कविता। वृत्तौ आचार्यः सर्वाणि पदानि व्याचिख्यासुः कथयति तदेवावलोक्य लक्षणस्पष्टता जायते। लक्षणेऽस्मिन् कविता विशेष्यपदम्, तस्य त्रीणि विशेषणपदानि– लोकोत्तरविभावना अलङ्कृतार्थसंवित्तिः सर्वमङ्गला चेति। उल्लासे इति पदं वैषयिकम् अधिकरणं सूचयति। आनन्दकोषस्य उल्लासे लोकोत्तरविभावना अलङ्कृतार्थसंवित्तिः कविता उच्यते। सा च कविता सर्वमङ्गला। आनन्दकोषस्य इति पदं व्याकुर्वन् आचार्यः वृत्तौ भणति ''आनन्दकोषो नाम वेदान्तादिप्रसिद्धा जीवात्मनः आनन्दकला''।[१५] वेदान्तप्रसिद्धाः पञ्च कोषाः सन्ति –

---

[१३] आचार्य-ब्रह्मानन्द-शर्मा, काव्यसत्यालोकः, ५/६४, प्रविण पण्ड्या, राजस्थानसंस्कृत अकादमी, जयपुर,२०१३, पृ. ७५

[१४] पं. रेवाप्रसादः द्विवेदी, काव्यालङ्कारकारिका – ०१, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशनम्, वाराणसी, १९७७, पृ. ५

[१५] तत्रैव – ०१ वृत्तौ, पृ. ६

१. अन्नमयकोषः २. प्राणमयकोषः ३.मनोमयकोषः

४. विज्ञानमयकोषः ५. आनन्दमयकोषः

एतेषु आनन्दमयकोषस्य उल्लासे = प्रतिबोधे लोकोत्तरविभावना कविता।

लोकोत्तरविभावनेति पदं व्याकुर्वन् वृत्तौ आचार्यो ब्रूते- ''लोकोत्तरम् अलोकसामान्यम् अनुत्तरपदप्रतीतं वा विभावनम् अपूर्वसृष्टिप्रादुर्भावे अनामृष्टकारणफलं प्रागल्भ्यम्। तदस्त्यस्याः सा (विभावना)। सा चेयं कविः सहृदयश्चेत्युभयसाधारणा''।[१६] नाम कविः सहृदयश्च अपूर्वसृष्टेः कल्पनया अलौकिकं प्रागल्भ्यं यस्यामनुभवतः सा लोकोत्तरविभावना कविता। अलोकसामान्यमिति पदं ध्वन्यालोकप्रेरितम् –

''सरस्वती स्वादु तदर्थवस्तु निःष्यन्दमाना महतां कवीनाम्।
अलोकसामान्यमभिव्यनक्ति परिस्फुरन्तं प्रतिभाविशेषम्॥''[१७]

सर्वमङ्गला कवितेत्यनेन आचार्यः सर्वेषां मङ्गलं कवितया क्रियते इति विवक्षुर्विलोक्यते। सर्वपदेन सः वैदिकानाम् अवैदिकानां च ग्रहणं करोति।[१८] काव्यम् आस्तिकेभ्यः नास्तिकेभ्यः मङ्गलमेव भवति यतोहि आस्तिकाः नास्तिकाः च रसिकाः सामान्यतया।[१९] तस्मात् सर्वेषां मङ्गलमस्याम् अस्तीति सर्वमङ्गला कविता।

सङ्ग्रहोऽयम् आनन्दकोषस्य प्रतिबोधे लोकोत्तरविभावना अलौकिकनिर्माणप्रगल्भता वर्तते तया युक्ता अलङ्कृतस्य अर्थस्य संवित्तिः = ज्ञानं कविता कथ्यते। इयञ्च कविता वैदिकानामवैदिकानामिति उभयेषां मङ्गलं वितनोति तस्मात् कविता सर्वमङ्गला।

काव्यात् प्राप्यमाणः आनन्दः कवेः सहृदयस्य च कृते समानो न भवति। सहृदयः काव्यं पठित्वा केनचित् ज्ञानात्मकेन शब्देन कश्चित् चमत्कारिणम् अर्थं बोधयति। आचार्यः तस्मात् सहृदयदृष्ट्या काव्यं व्याकरोति यथा –

''ज्ञानात्मकेन शब्दाख्येनार्थेनार्थान्तरात्मकः।
यः कश्चन चमत्कारी बोधः काव्यं स उच्यते॥''[२०]

अस्य तात्पर्यं यत् ज्ञानात्मकेन शब्दाख्येन अर्थेन अर्थान्तरात्मकः यः कश्चित् चमत्कारी बोधः भवति सः काव्यम् उच्यते। अत्र उक्तम् – शब्दाख्यः अर्थः। तत् स्पष्टीकुर्वन् आचार्यः कथयति यत् काव्ये त्रयः

---

[१६] तत्रैव – ०१ वृत्तौ, पृ.६

[१७] आनन्दवर्धनः, ध्वन्यालोकः, १/६, आचार्य जगन्नाथ पाठक, चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी, २०११, पृ.९२

[१८] सर्वपदेन अत्र उभयेषामपि सङ्ग्रहः वैदिकानाम् अवैदिकानां च। तत्रैव – ०१ वृत्तौ, पृ.७

[१९] मङ्गलं हि काव्यमास्तिकेभ्य इव नास्तिकेभ्योऽपि रसिकेभ्यः। तत्रैव – ०१ वृत्तौ, पृ.८

[२०] तत्रैव – १३४, पृ.२००

अर्थाः भवन्ति – शब्दपदवाच्यः, वाच्यार्थपदवाच्यः, प्रतीयमानार्थपदवाच्यश्च।[२१] अत्र प्रश्नो भवति यत् शब्दपदवाच्यः अर्थः कथम्? आचार्यः रेवाप्रसादः समादधानो ब्रूते - ''ननु यो हि शब्दत्वेन उदीर्यते कथं नाम तस्य अर्थत्वमिति चेत् शब्द-शब्दाभिधेयस्य अपि अर्थस्य ज्ञानात्मकत्वेन इह ग्रहणात् तथा।''[२२] अर्थात् शब्दः शब्देन च अभिधीयमानः अर्थः, उभयमपि ज्ञानात्मकत्वेन अत्र गृह्यते। अतः शब्दपदेन शब्दाभिधेयोऽपि ज्ञेयः। इममेवार्थं दृढीकुर्वन्नाह आचार्यः ''शब्दपदेन शब्दाभिधेयोऽपि विवक्षितं, न ह्येव विस्मर्त्तव्यमत्र स्वप्नेऽपि''[२३] इति। नाम शब्दपदेन आचार्यः शब्दज्ञानं विवक्षुरस्ति अतः इदं सर्वथा स्मर्तव्यमेव। तदयमत्र सारः ''ज्ञानात्मकः शब्दः कञ्चन अर्थान्तरं चमत्कारिणं बोधं जनयति स एव काव्यम् उच्यते। ज्ञानात्मकः शब्दः इत्यनेन शब्दज्ञानं विवक्षितम् आचार्यप्रवरस्य।''

इत्थं सहृदयदृष्ट्या काव्यलक्षणं प्रतिपाद्य अधिकरणानि कथयति काव्यस्य –

''कवेर्बुद्धौ च काव्ये च वाक्यज्ञाने च संस्थितः।
अलङ्कृतार्थसंघातः काव्यमित्यभिधीयते॥''[२४]

अस्यां कारिकायां कथ्यते अलङ्कृतार्थसङ्घातः काव्यम्। इदं च काव्यस्य स्वरूपलक्षणम् इत्याचार्यः।[२५] अलङ्कृतस्य अर्थस्य सङ्घातः समूहः काव्यम् उच्यते। स चायमर्थः त्रीणि अधिकरणानि अपेक्षते – कवेः बुद्धिः, वाक्यं वाक्यज्ञानं च। एतानि त्रीण्यपि तृणारणिमणिन्यायेन[२६] काव्यभूतम् अलङ्कृतार्थसङ्घातं जनयन्ति। त्रयाणामपि कथमधिकरणत्वम् इत्यत्र आचार्यो भणति –

''एषु (त्रिषु) कविप्रतिभायामुद्भूतसकलावयवकं किन्तु अप्राप्तबहिःप्रकाशनं यत् तस्याधिकरणं कविबुद्धिरेव''[२७] इति। अर्थात् प्रथमं तावदधिकरणं कविबुद्धिः, यस्यां काव्यस्याखिलानि अवयवानि उद्भवन्ति किन्तु तानि बहिः प्रकाशितानि न भवन्ति। कवेः बुद्धौ काव्यस्य प्रकाशनं भवति किन्तु बहिः प्रकाशनं तावत् न भवति तस्मात् कविबुद्धिः प्रथमम् अधिकरणम्।

''लिप्यादिना प्रकाशितं किन्त्वनुच्चारितावयवकं यत् तस्याधिकरणं सामाजिकनिष्ठं वाक्यज्ञानम्''[२८] इति। अर्थात् द्वितीयम् अधिकरणं वाक्यज्ञानम् अस्ति। तच्च वाक्यज्ञानं नागरी-देवनागर-शारदेत्यादिभिः लिप्यादिभिः प्रकाशितं भवति किन्तु तस्य अवयवानि उच्चारितानि न भवन्ति। इदञ्च वाक्यज्ञानं सामाजिकनिष्ठम् अस्ति।

---

[२१] *तत्रैव – १३४, वृत्तौ, पृ.२००*
[२२] *तत्रैव – १३४, पृ.२०१*
[२३] *तत्रैव – १३४, वृत्तौ, पृ.२०२*
[२४] *तत्रैव – १३५, पृ.२०४*
[२५] *अलङ्कृतार्थसंघात इति हि काव्यस्य स्वरूपलक्षणम्। तत्रैव – १३५, वृत्तौ, पृ.२०४*
[२६] *तत्रैव – १३५, वृत्तौ, पृ.२०४*
[२७] *तत्रैव – १३५, वृत्तौ, पृ.२०४*
[२८] *तत्रैव – १३५, वृत्तौ, पृ.२०४*

''यच्चोच्चारितवाक्यप्रकाशितं तस्याधिकरणं वाक्यशरीरमेव''[२९] इति। अर्थात् कविबुद्धौ उद्भूतस्य किन्तु बहिः अप्रकाशितस्य, लिप्यादिना बहिः प्रकाशितस्य किन्तु अनुच्चारितस्य अवयवस्य उच्चारणेन प्रकाशनं भवति, तदस्ति वाक्यम्। इदमधिकरणं तृतीयमस्ति। एभिः त्रिभिः अधिकरणैः अर्थसङ्घातः उत्पद्यते यथा तृण-अरणि-मणिभिः अग्निः उत्पद्यते। अयमेव अर्थसङ्घातः काव्यमित्युच्यते।

अनेन कवितालक्षणं कविदृष्ट्या सहृदयदृष्ट्या अधिकरणदृष्ट्या च प्रतिपादितम्। एतादृशं विशिष्टं लक्षणं न केनापि पूर्वं प्रतिपादितम् अतः अस्मिन् विषये आचार्यः रेवाप्रसादः अतीव विशिष्टः वर्तते।

➢ **अभिराजयशोभूषणानुसारं काव्यलक्षणम्**

अभिराजः मिश्रः राजेन्द्रवर्यः स्वकीये अभिराजयशोभूषणे प्रथमे उन्मेषे स्वाभिमतं काव्यलक्षणं प्रस्तौति यथा-

''काव्यं लोकोत्तराख्यानं रसगर्भं स्वभावजम्।
परत्रेह च निर्व्याजं यशोऽवाप्तिप्रयोजनम्॥''[३०]

लोकोत्तराख्यानं काव्यम् इति काव्यलक्षणम्। लोकादुत्तरं नाम अलौकिकम् आख्यानं काव्यमिति निगद्यते। यस्य कस्यापि आख्यानस्य काव्यत्वं मा भूत्, तदर्थमुक्तं लोकोत्तरम्।[३१] इदं लोकोत्तरं पण्डितराजस्य रसगङ्गाधरात् स्वीकृतम्। जगन्नाथः यमर्थं रमणीयतां ब्रूते तस्य लोकोत्तरत्वं साधयति।[३२] ततः प्रेरितः सन् आचार्यः काव्यलक्षणे लोकोत्तरं पदं प्रायुङ्क्त।[३३] एतच्च लोकोत्तरत्वं लोकोत्तराख्यानं रसगर्भं भवति। नीरसं तावत् लोकोत्तराख्यानं काव्यं मा भूदिति उक्तं रसगर्भम्। अनेन मिश्रवर्यः साहित्यदर्पणकृतः विश्वनाथस्य अनुमोदनं करोति।[३४] इत्थं रससिद्धं लोकोत्तराख्यानं काव्यमिति काव्यस्य लक्षणम्।

कारिकायां प्रयुक्तानि ''स्वभावजम्, निर्व्याजम्, यशोऽवाप्तिप्रयोजनम्'' पदानि विशेषणानि सन्ति काव्यस्य। काव्यं स्वभावतः उत्पद्यते न तु आयासेन। काव्यं निर्व्याजं लिख्यते, कविः निष्कामः सन् काव्यं रचयति इति मिश्रवर्याणां मतम्। अस्य च काव्यस्य प्रयोजनं यशःप्राप्तिरेव इति कारिकायाः घटितार्थः।

---

[२९] तत्रैव – १३५, वृत्तौ, पृ.२०४

[३०] राजेन्द्रमिश्रः, अभिराजयशोभूषणम् १/३४, वैजयन्त प्रकाशनम्, इलाहाबाद, २००६, पृ. ३८

[३१] तत्किं यत्किमपि आख्यानं काव्यपदवाच्यमुताहो विशिष्टम् एव इत्याशङ्क्य आह लोकोत्तरम् इति। तत्रैव, वृत्तौ, पृ. ४०

[३२] रमणीयता च लोकोत्तराह्लादजनकज्ञानगोचरता। जगन्नाथः, रसगङ्गाधरः, प्रथमाननम्, पण्डित मदनमोहन झा, चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी, २०१३, पृ. ११

[३३] अनेनकाव्यत्वे रमणीयार्थत्वपक्षधरस्य रसगङ्गाधरकारस्य मन्तव्यानुमोदनं जायते। राजेन्द्रमिश्रः, अभिराजयशोभूषणम् प्रथमोन्मेषः वृत्तौ, वैजयन्त प्रकाशनम्, इलाहाबाद, २००६, पृ. ४०

[३४] रससिद्धशब्दग्रहणेन वाक्यं रसात्मकं काव्यमिति स्थापना पराणां विश्वनाथमहापात्राणां भावानुमोदनम्। तत्रैव, पृ. ४०

शब्दार्थयोः साहित्यं काव्यपर्यायः भवति। अनेन शब्दार्थौ काव्यं मन्वानानामाचार्याणाम् अनुमोदनम्[३५] विहितम्। लोकोत्तरत्वस्य कारणं सगुणत्वम्, अदोषत्वम्, अनायासाऽलङ्कृतिः तथा नवोन्मेषा प्रज्ञा वर्तते।[३६] अनेन आचार्यमिश्रवर्यः मम्मटाचार्यस्यापि काव्यलक्षणं सङ्गृह्णाति।[३७] इत्थं लोकोत्तराख्यानं रसगर्भं शब्दार्थयोः साहित्यं सगुणत्वम् अदोषत्वं निष्प्रयत्नाऽलङ्कृतिः इत्येतैः शब्दैः राजेन्द्रमिश्रवर्यः प्राचां काव्यलक्षणानां सङ्ग्रहं कृतवान् दृश्यते। अनेन वक्तुमुचितं यदेतत् काव्यलक्षणं सङ्ग्रहात्मकम् अस्ति।

- **अभिनवकाव्यालङ्कारसूत्रानुसारं काव्यलक्षणम्**

पण्डितप्रवरः आचार्यः राधावल्लभः त्रिपाठी स्वग्रन्थे अभिनवकाव्यालङ्कारसूत्रे प्रथमे सूत्रे काव्यलक्षणं निरूपयति। तदनुसारं काव्यलक्षणं यथा- **"लोकानुकीर्तनं काव्यम्"**।[३८] अर्थात् लोकस्य अनुकीर्तनं काव्यं कथ्यते। लोकशब्दं स्पष्टीकुर्वन् आचार्यः वृत्तौ लिखति- लोक इति पदेन जनपदवासी जनः देशः इति अभिनवभीरत्याः अभिमतः अर्थः न ग्राह्यः, किञ्च स्थावरजङ्गमात्मकः लोकः इति मम्मटाभिमतोऽर्थोऽपि न ग्रहणीयः। लोक इति पदेन चराचरमिदं जगत् गृह्यते[३९] इति। केवलं स्थावरजङ्गमात्मकं लोकपदवाच्यं नास्ति अपि तु चेतनया यद् विभाव्यते तत् सकलमेव भुवनं लोक इति ग्रहणीयम्।

द्वितीये सूत्रे आचार्यः लोकस्वरूपं निरूपयन् आह - **"स च लोकस्त्रिविधः"**[४०] **"आधिभौतिक आधिदैविक आध्यात्मिकश्च"**।[४१] लोकः त्रिविधः भवति – (१) आधिभौतिकः, (२) आधिदैविकः, (३) आध्यात्मिकः। तत्र आधिभौतिकं जगत् पञ्चमहाभूतात्मकं यदन्तःकरणैः बाह्यकरणैश्च अनुभूयते तत्। स एवाधिभौतिकः लोकः उच्यते।[४२] एषः आधिभौतिकः लोकः निखिलकाव्यकलादीनाम् आधारः अस्ति। एतद्विना मनुष्याणां कार्यव्यापाराः न प्रभवन्ति इति त्रिपाठिवर्यः। नाम त्रिषु लोकेषु आधारभूतः लोकः आधिभौतिकः।

मनसि यस्य साक्षात्कारः भवति सः आधिदैविकः।[४३] आत्मसम्बन्धी लोकः आध्यात्मिकः।[४४] तात्पर्यं यत् लोकस्य त्रैविध्यं सर्वविधं तत्त्वम् आत्मनि समावेशयति ब्रह्मणः आरभ्य तृणं यावत् सर्वमपि लोके

---

[३५] *शब्दार्थसङ्गमेनैव किञ्चिदाख्यातुमिष्यते। ततश्चोभयसाहित्यं काव्यपर्यायगोचरम्॥ किञ्च शब्दार्थसाहित्यं काव्यसंज्ञं भवेत्पुनः। मनसा कर्मणा वाचा लोकोत्तरमसंस्तुतम्॥ तत्रैव – १/३५,३६, पृ. ३८*

[३६] *सगुणत्वमदोषत्वं निष्प्रयत्नाऽप्यलङ्कृतिः। प्रज्ञा चापि नवोन्मेषा लोकोत्तरत्वकारणम्॥ तत्रैव – १/३७, पृ. ३८*

[३७] *तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलङ्कृती पुनः क्वापि। मम्मटः, काव्यप्रकाशः १/४, आचार्य विश्वेश्वर, ज्ञानमण्डल लिमिटेड, वाराणसी, २०१४, पृ. १०*

[३८] *राधावल्लभत्रिपाठी, अभिनवकाव्यालङ्कारसूत्रम्-१/१/१, जगदीशसंस्कृतपुस्तकालय, जयपुर,२००९, पृ. ३*

[३९] *तत्रैव – १/१/१ वृत्तिः, पृ. ४*

[४०] *तत्रैव – १/१/२, पृ. ५*

[४१] *तत्रैव – १/१/३, पृ. ६*

[४२] *इदं पञ्चभूतात्मकं जगत्...... । तत्रैव – १/१/२ वृत्तिः, पृ. ५*

[४३] *आधिदैविकस्तु लोको मानससाक्षात्कारजनितः। तत्रैव – १/१/२ वृत्तिः, पृ. ६*

[४४] *आत्मसम्बन्धी इत्यर्थः। तत्रैव – १/१/२ वृत्तिः, पृ. ७*

प्रतिष्ठितं भवति।[४५] लोकाद् बहिः किमपि अवस्थितं नास्ति। अतः संक्षेपेण उच्यते त्रिविधस्यापि लोकस्य अनुकीर्तनं काव्यम्।

एतेषां त्रयाणामपि लोकानाम् अनुषक्तत्वम् अस्ति।[४६] अनुषक्तत्वं नाम परस्परं सम्बन्धित्वम्। त्रिविधेन लोकेन एव पुरुषार्थचतुष्टयं सिद्ध्यति। आधिभौतिकेन लोकेन अर्थसिद्धिः, आधिदैविकेन लोकेन कामसिद्धिः, आध्यात्मिकेन लोकेन धर्ममोक्षसिद्धिः भवति।[४७] वस्तुतः चत्वारः पुरुषार्था अपि परस्परम् अनुषक्ताः सन्ति। धर्मपूर्वकः अर्थः कामश्च वस्तुतः अर्थकामौ उच्येते। तथैव अर्थकामौ विना धर्मः न सम्भवति, धर्मार्थकामान् विना न मोक्षसिद्धिः इति पुरुषार्थाणां परस्परमनुषक्तत्वं सिद्धम्। तथैव त्रिलोकस्यापि अनुषक्तत्वम् अस्ति।

एतस्मिन् विस्तृते लोके परमसत्ता अपि अन्तर्भूता भवति। यदि कश्चित् आक्षिपेत् सा परमसत्ता अलौकिकी एव, इति न। परमसत्ता अपि लोकः एव, न तु लोकातिक्रान्ता। अत्र राधावल्लभः आचार्यः परमसत्तायाः लौकिकत्वं साधयन् ब्रूते – ये महायोगिनः ब्रह्मसाक्षात्कारं कुर्वन्ति ते अन्यत्र लोकं गत्वा कुर्वन्ति उत अस्मिन् लोके एव स्थित्वा? ते अस्मिन्नेव लोके स्थित्वा ब्रह्मसाक्षात्कारं कुर्वन्ति अतः तस्य ब्रह्मणः लोकान्तर्वर्तित्वं सिद्धम्। इत्थम् अलौकिकं वस्तु कविः काव्ये निरूपयति इति पूर्वाचार्याणां मतम् अपास्तम्। यत् लोके न भवति तत् काव्येऽपि न सम्भाव्यते।[४८]

त्रयाणामपि लोकानां समन्वितत्वं जीवनम् उच्यते।[४९] पूर्वोक्तानुसारं यथा एते त्रयः लोकाः अनुषक्ताः तथैव पुरुषार्थाः अपि अनुषक्ताः सन्ति। पुरुषार्थचतुष्टययुक्तं जीवनं तथैव लोकत्रययुक्तं जीवनं भवति। इदं जीवनं साहित्ये शास्त्रेषु च महाकविभिः शास्त्रकारैश्च निरूप्यते। इदमेव जीवनं त्रिविधं पुनः व्यक्तिगतं समाजगतं ब्रह्माण्डगतम् इति त्रिविधं भवति। संक्षेपतः उच्यते यत् समस्तमपि वस्तुजातं जीवने पर्यवसितं भवति। साहित्ये जीवनम् अस्ति जीवने च साहित्यमस्ति इति परस्परं द्वयोः संसिद्धिः जायते[५०] इति जीवनस्वरूपम्।

इत्थं लोकशब्दं व्याख्याय्य आचार्यः अनुकीर्तनपदं व्याकुरुते यत् अनुकीर्तनं चतुर्विधम्[५१] इति। अनुपश्चात् कीर्तनं कथनम्[५२] इति अनुकीर्तनम्। नाम पूर्वं जातस्य पश्चात् कथनम् अनुकीर्तनम् उच्यते। अनेन सिद्धयति यत् लोकः पूर्ववर्ती काव्यं च पश्चाद्वर्ति वर्तते। पूर्वं भूतस्य अर्थजातस्य शब्दैः पुनराविष्करणं

---

[४५] *आब्रह्मस्तम्बावधि लोकः प्रसृतः सनातनोऽक्षय्यः। लोकाद् बहिर्न किञ्चिल्लोके सर्वं प्रतिष्ठितं च॥ तत्रैव, परिकरश्लोकः, पृ. ७*

[४६] *अनुषक्तत्वं चैतेषां त्रयाणामपि। तत्रैव – १/१/४, पृ. ०५*

[४७] *तत्रैव, वृत्तिः, पृ. १५*

[४८] *तत्रैव, वृत्तिः, पृ. ८,९*

[४९] *त्रयाणां च सकलः समुल्लासो जीवनम्। तत्रैव – १/१/५, पृ. ०५*

[५०] *जीवने यास्ति साहित्यं साहित्ये जीवनं तथा। परस्परकृता सिद्धिरनयोः सम्प्रवर्तते॥ तत्रैव, परिकरश्लोकः, पृ. १८*

[५१] *तत्रैव – १/१/७, पृ. १९*

[५२] *तत्रैव – १/१/७, वृत्तिः, पृ. १९*

राधावल्लभेन अनुकीर्तनम् इति भण्यते। शब्दाः सार्थाः भवन्ति अतः अनुकीर्तनपदेन निर्दुष्टयोः सगुणयोः सालङ्कारयोः रसाभिव्यञ्जकयोश्च शब्दार्थयोः सङ्ग्रहः क्रियते।[५३] अनेन अनुकीर्तनेन काव्ये पूर्णता आयाति।[५४] इयं पूर्णता एव आचार्येण अलङ्कारः इति गृह्यते।[५५] अनुकीर्तनेन पूर्णता, पूर्णता च अलङ्कारः इति क्रमेण सिद्ध्यति यत् अलङ्कारः एव काव्यम्।[५६]

अनुकीर्तनं चतुर्विधं भवति– (१) अनून्मीलनम्, (२) अनुदर्शनम्, (३) अनुभवः, (४) अनुव्याहरणम् इति। यः काव्यं चिकीर्षुरस्ति तस्य मानसे उद्भूतः प्रथमः उन्मेषः अनून्मीलनमुच्यते। तस्यैव अन्तश्चेतसि कविः दर्शनं करोति तत् अनुदर्शनम्। अनुदृष्टस्य अर्थस्य वर्णनं कर्तुं शब्दार्थयोः आविष्कारः अनुभवः उच्यते। अनुभूतस्य च अर्थस्य स्फुटैः शब्दैः कथनम् अनुव्याहरणम् उच्यते।[५७] तात्पर्यमिदमस्ति यत् प्रथमं कवेः मानसे कश्चिदर्थः उत्पद्यते, ततः सः अर्थः अन्तः चेतसि दृश्यते, ततः तस्यार्थस्य अनुभूतिः भवति, तस्याश्चानुभूतेः आविष्कारः भवति। इत्थम् अनुकीर्तनस्य चतस्रः अवस्थाः सन्ति। इदमेव अनुकीर्तनं काव्यपदवाच्यम् अस्ति।

➢ **उपसंहृतिः**

अत्रादौ प्राचामाचार्याणां काव्यलक्षणं प्रतिपाद्य काव्यालङ्कारकारिकानुसारम् अभिराजयशोभूषणानुसारम् अभिनवकाव्यालङ्कारसूत्रानुसारं च काव्यलक्षणम् अस्माभिः प्रतिपादितम्। काव्यालङ्कारकारिकायाम् आचार्य-रेवाप्रसाद-द्विवेदी काव्यलक्षणं त्रिविधं निरूपयति कविदृष्ट्या सहृदयदृष्ट्या अधिकरणदृष्ट्या च। तस्य लक्षणस्य सारः ‘‘अलङ्कृतार्थसंवित्तिः चमत्कारकारी बोधः अलङ्कृतार्थसङ्गतश्च काव्यम्’’ इति। किन्तु अभिराजः राजेन्द्रमिश्रवर्यः कविदृष्ट्या काव्यं लक्षयति। तस्य काव्यलक्षणं सामान्यं प्रतीयते यतो हि तेन प्रायेण पूर्वाचार्याणां लक्षणानि समादृत्य स्वाभिमतं सङ्ग्रहात्मकं काव्यलक्षणं प्रतिपादितम्। अस्मिन् सन्दर्भे राधावल्लभः त्रिपाठिवर्योऽपि रेवाप्रसाद इव विशिष्टं काव्यं लक्षयन् प्रतीयते किन्तु सूक्ष्मदृष्ट्या पश्यामश्चेत् नाट्यशास्त्रस्य ‘‘त्रैलोक्यस्यास्य सर्वस्य नाट्यं भावानुकीर्तनम्’’[५८] इति कारिकांशेन प्रेरितः सन् ‘‘लोकानुकीर्तनं काव्यम्’’[५९] इति काव्यं लक्षयन् दृश्यते। इदमपि काव्यसामान्यलक्षणमेव।

आचार्यः रेवाप्रसादः अलङ्कृतार्थस्य ज्ञानं बोधं वा सङ्गतं काव्यं मनुते। अभिराजः मिश्रवर्यः लोकोत्तरम् आख्यानं रसयुक्तं काव्यम् अङ्गीकरोति। राधावल्लभस्तु लोकस्य अनुकीर्तनं शब्दैः कथनं काव्यं

---

[५३] *तत्रैव – १/१/७, वृत्तिः, पृ. १९*

[५४] *तेनास्य पूर्णता॥ तत्रैव – १/१/८, पृ. १९*

[५५] *पूर्णता चालङ्कारः॥ तत्रैव – १/१/९, पृ. १९*

[५६] *तेन अलङ्कारः एव काव्यम्॥ तत्रैव – १/१/१०, पृ. १९*

[५७] *तत्रैव – १/१/१०, वृत्तिः, पृ. २०*

[५८] *भरतमुनिः, नाट्यशास्त्रम्-१/१०७, बाबुलाल शुक्ल शास्त्री, चौखम्बा संस्कृत संस्थान, वाराणसी, २०१४, पृ. २६*

[५९] *राधावल्लभत्रिपाठी, अभिनवकाव्यालङ्कारसूत्रम्-१/१/१, जगदीशसंस्कृतपुस्तकालय, जयपुर,२००९, पृ. ३*

स्वीकरोति। अतः इदमत्र उच्यते यत् रेवाप्रसादानुसारं ज्ञानं बोधः सङ्घातः वा काव्यम्, मिश्रवर्यानुसारं लोकोत्तरम् आख्यानं काव्यम्, त्रिपाठिवर्यानुसारं लोकस्य अनुकीर्तनं काव्यम् इति।

सनातनकवेः रेवाप्रसादस्य मतानुसारं काव्यं तिसृभ्यः अवस्थाभ्यः पारं गत्वा रचितं भवति। काव्यं प्रथमं कवेः बुद्धौ उद्भवति, ततश्च तत् वाक्यस्वरूपं दधाति, तच्च वाक्यं वाक्यज्ञानं सद् काव्यम् उच्यते। आचार्यः राधावल्लभोऽपि अनुकीर्तनस्य चतस्रः अवस्थाः निरूपयति-अनून्मीलनम्, अनुदर्शनम्, अनुभवः, अनुव्याहरणम् इति। एताः चतस्रः अवस्थाः रेवाप्रसादाचार्यकथितावस्थानां विस्तृतं रूपं प्रतीयते। एतत्सन्दर्भे आचार्यः अभिराजः राजेन्द्रमिश्रः मौनं सेवमानः अस्ति। एवमाधुनिककाव्यलक्षणसन्दर्भे त्रयाणामाचार्याणां लक्षणसारः अत्र यथामति न्यरूप्यत।

सन्दर्भग्रन्थाः

१ भामहः, काव्यालङ्कारः, शङ्कररामशास्त्री, श्रीबालमनोरमा प्रेस, मद्रास – १९५६

२ रुद्रटः, काव्यालङ्कारः, पं. दुर्गाप्रसाद, निर्णयसागर प्रेस, बोम्बे – १९०९

३ वामनः, काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिः, आचार्य विश्वेश्वर, आत्माराम & सन्स, दिल्ली - १९८२

४ आनन्दवर्धनः, ध्वन्यालोकः, जगन्नाथपाठक, चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी - २०११

५ कुन्तकः, वक्रोक्तिजीवितम्, श्रीराधेश्याममिश्र, चौखम्बा संस्कृत संस्थान, वाराणसी – २०१६

६ मम्मटः, काव्यप्रकाशः, आचार्यविश्वेश्वर, ज्ञानमण्डल लिमिटेड, वाराणसी - २०१४

७ भोजदेवः, सरस्वतीकण्ठाभरणम्, पं. केदारनाथशर्मा, निर्णयसागर प्रेस, बोम्बे – १९३४

८ विश्वनाथः, साहित्यदर्पणः, डॉ. सत्यव्रतसिंह, चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी - २०१०

९ हेमचन्द्रः, काव्यानुशासनम्, डॉ. रामानन्दशर्मा, चौखम्बा कृष्णदास अकादमी,वाराणसी - २०००

१० जगन्नाथः, रसगङ्गाधरः, पण्डितमदनमोहनझा, चौखम्बाविद्याभवन,वाराणसी – २०१३

११ पं. रेवाप्रसादः द्विवेदी, काव्यालङ्कारकारिका, चौखम्बासुरभारतीप्रकाशनम्,वाराणसी - १९७७

१२ राजेन्द्रमिश्रः, अभिराजयशोभूषणम्, वैजयन्त प्रकाशनम्, इलाहाबाद - २००६

१३ राधावल्लभत्रिपाठी, अभिनवकाव्यालङ्कारसूत्रम्, जगदीश संस्कृत पुस्तकालय, जयपुर - २००९

१४ ब्रह्मानन्दशर्मा, काव्यसत्यालोकः, प्रविणपण्ड्या, राजस्थान संस्कृत अकादमी, जयपुर २०१३

~~~~~~~~~~~
~~~~~~~~~~~